

De Duitse criminele psychologie vóór Wereldoorlog II: een schoolvoorbeeld van psychologie voor juristen

Cyrille Fijnaut*

I. Inleiding

Er bestaan nog steeds geen goede handboeken aangaande de geschiedenis van de criminologie in Europa. Niet dat er in de voorbije jaren geen vooruitgang is geboekt. Dit is bepaald wel het geval. Niet alleen zijn er b.v. bijzonder belangwekkende algemene studies geschreven over de ontwikkeling en de toepassing van de criminologie in Groot-Brittannië en Frankrijk rond 1900, maar er zijn ondertussen ook diverse hoogstaande onderzoeken verricht omtrent meer specifieke onderwerpen als b.v. de evolutie van het gevangeniswezen in het licht van bepaalde criminologische theorieën.¹ Daarenboven bestaan er nu beknopte overzichten van de ideeëngeschiedenis van de criminologie in o.m. Engeland en Nederland.² Maar, zoals uit deze impressie reeds kan worden opgemaakt, een coherente, op Europese leest geschoeide, geschiedenis van de criminologie is er niet. Het gevolg hiervan is niet slechts dat we van hele belangrijke delen van deze geschiedenis niet echt iets weten; ik denk b.v. aan de geschiedenis van de criminologie in Frankrijk, Duitsland, Italië en Rusland. Belangrijker is wellicht nog het gevolg dat in veel eigentijdse criminologische en aanverwante literatuur de grootste waanideeën en drogbeelden m.b.t. deze geschiedenis of onderdelen dan wel facetten hiervan voorkomen.

Een van de meest verwaarloosde episodens uit de geschiedenis van de criminologie in Europa is ongetwijfeld die van de criminele psychologie in de laatste decennia van de vorige en in de eerste decennia van de huidige eeuw. Waarom deze episode, die toch zo rijk is aan interessante en belangrijke literatuur, de voorbije jaren zo buiten beeld is gebleven, laat zich raden. Een van de voornaamste redenen is wellicht het feit dat de criminologie in Europa vanaf de jaren '60 – naar Angelsaksisch voorbeeld – meer en meer in sociologisch perspectief wordt beoefend. En is hierdoor alleen al de belangstelling voor de vroegere criminele psychologie resp. psychologische criminologie natuurlijk weggezakt, er komt zeker

*. Gewoon hoogleraar Criminologie en Strafrecht aan de K.U.Leuven en de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1. Wat de eerstbedoelde studies betreft kan worden verwezen naar GARLAND, D., *Punishment and welfare; a history of penal strategies*, Aldershot, Gower, 1986 en naar DUESTERBERG, Th. J., *Criminology and the social order in nineteenth-century France*, Indiana University, 1979 (niet-gepubliceerde Ph. D. thesis). Tot de laatstbedoelde onderzoeken behoren b.v. IGNATIEFF, M., *A just measure of pain; the penitentiary in the industrial revolution, 1750-1850*, Harmondsworth, Penguin Books, 1989 en ROTH, R., *Pratiques pénitentiaires et théorie sociale; l'exemple de la prison de Genève, 1825-1862*, Genève-Paris, Librairie Droz, 1981.

2. Zie b.v. ROCK, P. (ed.), *A history of british criminology*, Oxford, Clarendon Press, 1988 en VAN WERINGH, J., *De afstand tot de horizon; verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1986.

bij dat in de 'kritische', 'radicale' of 'nieuwe' varianten van de sociologische criminologie de afkeer van die psychologie groot is, ook al zijn hun beoefenaars veelal absoluut niet vertrouwd met de bijbehorende literatuur. Maar niet alleen hen valt op dit punt een verwijt te maken. Ook in het hedendaagse psychologische onderzoek, zelfs waar dit in het bijzonder betrekking heeft op de waarneming en de verklaring van getuigen, wordt de nodige onzin hieromtrent gedebiteerd. Zo schrijven b.v. S.M.A. LLOYD-BOSTOCK en B.R. CLIFFORD in de algemene inleiding van het bekende, door hen geredigeerde boek *Evaluating witness evidence*, dat vroeger, rond 1900, het psychologisch onderzoek hoofdzakelijk was georiënteerd op het optreden van getuigen gedurende de terechtzitting en dat het tegenwoordig meer betrekking heeft op de manier waarop in eerdere stadia informatie van getuigen wordt vergaard en beoordeeld. Welnu, we zullen verderop zien dat deze zo stellig geponeerde visie gewoon klinkklare nonsens is.³

In deze bijdrage kan vanzelfsprekend niet in één klap worden goedgeemaakt wat al jaren werd nagelaten: een beknopte geschiedenis van de criminele psychologie in Europa schrijven. Het gaat er hier alleen om duidelijk te maken hoe in het verleden de criminele psychologie door en voor juristen is gepraktiseerd. Deze veel engere doelstelling die past bij mijn belangstelling voor de integratiegedachte in de strafrechtswetenschap, brengt haast als vanzelf met zich mee dat verderop alle aandacht zal gaan naar de geschiedenis van de criminele psychologie in Duitsland of, ruimer, het Duitse taalgebied, vóór Wereldoorlog II. De keuze van dit object ligt hierom voor de hand omdat nergens anders in Europa zo vele en zo belangrijke inspanningen zijn geleverd om die psychologie voor juristen praktisch geschikt te maken. Zij impliceert ipso facto dat zal worden voorbij gegaan aan de geschiedenis van de criminele psychologie in Frankrijk of, beter, het Franse taalgebied, inclusief België dus, en in Groot-Brittannië. De geschiedenis van die psychologie hier is zeker niet minder interessant – denk b.v. aan de studies van TARDE, LE BON e.a. in de sfeer van de criminele massapsychologie⁴ – maar zij is veel en veel minder, zoniet: niet of nauwelijks, bepaald door het hardnekkige streven om m.n. juristen als hoofdrolspelers in het strafproces, menswetenschappelijk te scholen en te vormen. Dit is alleen in het Duitse taalgebied het geval.

Om duidelijk te maken wat er in dat opzicht in dit gebied is gebeurd, zal in de eerstkomende paragraaf eerst een algemeen beeld van de Duitse – d.w.z. in Duitsland en in de Duitse taal – criminele psychologie vóór Wereldoorlog II worden geschetst. In de daaropvolgende paragrafen worden aan de hand van het werk van een aantal indertijd zeer bekende auteurs stukken van dit beeld meer in detail behandeld.

3. LLOYD-BOSTOCK, S.M.A. and CLIFFORD, B.R. (eds.), *Evaluating witness evidence; recent psychological research and new perspectives*, Chichester-New York etc., John Wiley & Sons, 1982, p. 2.

4. Ik mag hier in het bijzonder wijzen op het recente proefschrift van VAN GINNEKEN, J., *Crowds, psychology and politics, 1871-1899*, Amsterdam, 1989 (niet gepubliceerd).

II. Een algemene kenschets van de Duitse criminele psychologie vóór Wereldoorlog II

Wie de grote Duitse criminologische handboeken van dit moment naslaat vindt hierin slechts flarden van de geschiedenis van de criminele psychologie in het Duitse taalgebied terug. En meer bepaald zal hij er geen uiteenzetting in vinden over de verstandhouding tussen deze psychologie en praktizerende juristen.⁵ Dit is zeker voor Duitse handboeken vreemd. Niet alleen omdat die psychologie en deze verstandhouding in de vooroorlogse Duitse criminologie zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, maar ook omdat zij nog heden ten dage, m.n. in de vorm van getuigenispsychologie en verhoorkunde, een gewichtig facet van deze criminologie vormen.⁶ Elke deugdelijke poging om – met het oog op het doel van deze bijdrage – te schetsen wat er vóór Wereldoorlog II in de Duitse criminele psychologie omging, moet dus wel beginnen met een studie van de beschikbare bronnen zelf.

Wanneer men die dan raadpleegt, stuit men op een verwarrende hoeveelheid literatuur. Hierin stromingen en strekkingen onderkennen vanuit het gezichtspunt dat ons hier interesseert, is dus niet eenvoudig. Elk schema dat erin wordt aangebracht, zal de nodige tekortkomingen vertonen. Maar een indeling die althans enigermate steekhoudt, vertrekt van het onderscheid in enerzijds de psychologie van de daad en dader en anderzijds de psychologie van strafrecht en strafrechtspleging. Men zou – naar hedendaags taalgebruik – geneigd kunnen zijn om enkel die eerste psychologie als *criminele psychologie* te omschrijven en deze laatste psychologie als *strafrechtspsychologie* te betitelen, maar dan doet men bepaald geen recht aan de eenheid die voor veel toenmalige auteurs beide takken, beide onderdelen van de criminele psychologie vormden. Bovendien moet men niet uit het oog verliezen dat het daad en dader gerichte onderzoek in hun ogen belangrijke consequenties had voor het strafrecht en zijn toepassing, en dat, omgekeerd, de hierop georiënteerde studie niet zonder gevolgen voor de bestudering van de dader en zijn of haar daad was.

Deze laatste toevoeging brengt mij meteen bij een tweede belangrijk onderscheid, nl. dat tussen stromingen in de toenmalige criminele psychologie waarin uiteindelijk werd gepleit voor de afschaffing van het strafrecht en de bijbehorende instellingen, en stromingen waarin het in wezen om de hervorming, de verbetering hiervan te doen was. Want het zal duidelijk zijn dat de *abolitionistische* cri-

5. Zie o.m. KAISER, G., *Kriminologie; ein Lehrbuch*, Heidelberg, C.F. Müller Juristischer Verlag, 1988 en SCHNEIDER, H.J., *Kriminologie*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1987.

6. Vgl. b.v. ARNTZEN, F. und MICHAELIS, E., *Psychologie der Zeugenaussage; Einführung in die forensische Aussagepsychologie*, Göttingen, Verlag für Psychologie, Dr. C.J. Hogrefe, 1970; BUSAM, G., *Das Geständnis im Strafverfahren; kriminologische, kriminalistische und kriminalpsychologische Aspekte*, Lübeck, Schmidt-Römhild, 1983; GEERDS, F., *Vernehmungstechnik*, Lübeck, Schmidt-Römhild, 1976; GÖSSWEINER, Th., SAIKO, *Vernehmungskunde; ein Grundriss*, Graz, Leykam-Verlag, 1979; LÖSEL, F., *Kriminalpsychologie; Grundlagen und Anwendungsbereiche*, Weinheim-Basel, Beltz Verlag, 1983; SCHUBERT, O., *Die Vernehmung im Ermittlungsverfahren; ein praktischer Ratgeber für Polizeibeamte und Hilfsbeamte der Staatsanwaltschaft*, Karlsfeld bei München, Wilhelm Jüngling, 1983; WALDER, H., *Die Vernehmung des Beschuldigten; dargestellt am Beispiel der zürcherischen und deutschen Strafprozessrechtes*, Hamburg, Kriminalistik Verlag, 1965.

minele psychologie iets heel anders 'voor juristen' in petto heeft dan de *reformistische*. Worden zij in stromingen van de eerste strekking als juristen koudweg genegeerd, in stromingen van de laatste strekking worden zij altijd nog als zodanig erkend. Wat niet wegneemt dat zij ook in de reformistische stromingen veelvuldig aan indringende kritiek blootstaan. Maar hoe dan ook: binnen de verhoudingen van haar tijd was de vroegere criminele psychologie dus niet zonder meer de gezagsgetrouwe discipline waarvan sommigen tegenwoordig spreken.⁷

Nu is het niettegenstaande deze 2 tweedelingen nog moeilijk om de diverse stromingen en strekkingen meer inhoudelijk te typeren. Het probleem is enerzijds met name dat de meeste publikaties uit de onderhavige periode niet vanuit een welbepaald theoretisch perspectief zijn geschreven maar – en dit is dan zacht uitgedrukt – in theoretisch opzicht nogal eclectisch zijn samengesteld. Onbegrijpelijk is dit overigens niet; juist hun zo nadrukkelijke gerichtheid op de praktijk van de (straf-)rechtspleging is hier debet aan. Anderzijds zit het probleem hem daarin dat de betrokken literatuur, thematisch beschouwd, zeer ongelijk is ontwikkeld: bepaalde onderwerpen zijn uitvoerig bestudeerd, andere zijn ternauwernood uitgewerkt. Om nu deze moeilijkheden op zo'n manier te overwinnen dat verderop zowel de invalshoeken als de onderwerpen die in de vroegere Duitse criminele psychologie hebben gespeeld, goed uit de verf komen, is het naar mijn mening eerstens dienstig om als derde onderscheid de tweedeling in *psycho-analytische* en *niet-psycho-analytische* criminele psychologie in te voeren. Want dit onderscheid is niet alleen theoretisch het scherpste dat er valt aan te wijzen, het gaat ook samen met het vorige onderscheid tussen reformistische en abolitionistische criminele psychologie. Vervolgens ligt het dan voor de hand om ook naar het eerste onderscheid terug te keren en hierna zowel in psycho-analytisch perspectief als in niet-psycho-analytisch perspectief enerzijds de psychologie van daad en dader en anderzijds de psychologie van strafrecht en strafrechtspleging te schetsen.

Alvorens dit te doen moet misschien nog de vraag worden beantwoord: wat heeft dit alles te betekenen gehad voor juristen – rechters, officieren van justitie, advocaten en meer en meer ook politie-officieren – in de praktijk van de strafrechtspleging? Hiervóór werd al aangegeven dat nergens meer dan in het Duitse taalgebied de criminele psychologie tot ontwikkeling is gebracht met het oog op de scholing en de vorming van juist die juristen. Hoezeer dit laatste het geval is geweest, zal hierna nog genoegzaam blijken. Iets anders is natuurlijk in hoeverre haar ontwikkeling ook in de praktijk werkelijk is doorgedrongen. Maar hier valt geen zinnig woord over te zeggen. Daar is bij mijn weten nooit enig onderzoek naar ingesteld. Het enige wat ik weet is dat veel van wat toentertijd werd behandeld in de grotere crimineel-psychologische studieboeken, al vlug in meer of mindere mate is geïncorporeerd is de zéér op de praktijk gerichte opleidingsliteratuur voor de politie, niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland b.v. Maar

7. Zie b.v. de artikelen van VAN DEN HEUVEL, G., 'Psychologie en recht; variaties op een thema', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden*, 40e jg., nr. 4, 1985, p. 196-207 en 'Rechtspsychologie; een beknopte terreinverkenning', *RM-Themis*, nr. 4, 1985, p. 350-357. Deze auteur slaat trouwens ook de plank mis met te beweren dat in de oude rechtspsychologie slechts de dader en in de nieuwe rechtspsychologie alle spelers in het strafproces aan de beurt komen. Het ligt wel even iets ingewikkelder!

ook ten aanzien van deze nog meer praktijk-gerichte literatuur blijft het de vraag in welke mate ze werkelijk door de politie in praktijk werd gebracht.⁸

III. Criminele psychologie in reformistisch perspectief

Het spreekt welhaast vanzelf om deze uiteenzetting omtrent de Duitse criminele psychologie aan te vangen met een bespreking van de reformistische, niet-psychoanalytisch georiënteerde literatuur. Deze literatuur is niet alleen van vroeger datum en heeft de grootste omvang, zij vormt ook enigermate de literatuur waar sommige psychoanalysten zich duidelijk tegen afzetten.

III.1. HET UITGANGSPUNT: DE CRIMINALPSYCHOLOGIE VAN HANS GROSS

Het lijkt geen twijfel dat er in het Duitse taalgebied al vanaf het einde van de 18^e eeuw sprake is geweest van criminele psychologie. Het centrale probleem in deze ontluikende discipline was dat van de strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Tegen het einde van de 19^e eeuw werd dit probleem door niemand beter uiteengezet dan door de Oostenrijkse, Weense psychiater R. VON KRAFT-EBING in zijn *Lehrbuch der gerichtlichen psychopathologie uit 1892*.⁹

Het is nodig om dit hier vast te stellen omdat zodoende beter kan worden aangegeven waarin de vernieuwing is gelegen die een al even beroemde Oostenrijker, H. GROSS, in 1898 tot stand bracht met zijn boek *Criminalpsychologie*.¹⁰ In dit boek gaat het helemaal niet meer om problemen in de sfeer van de (on)vrije wil, maar gaat het om 'Eine Zusammenstellung aller Lehren der Psychologie, welche der Criminalist bei seiner Arbeit nothwendig hat', gaat het er m.a.w. om de psychologie in de strafrechtspleging toepasbaar te maken. Dit streven stond bij GROSS overigens niet op zichzelf. Het kan worden gezien als een apart uitvloeisel van zijn algemene bekommernis om met behulp van de nieuwe, opkomende mens- en natuurwetenschappen de praktijk van de strafrechtspleging – in het bijzonder de opsporing, de vervolging en de berechting – in zijn geheel te moderniseren en te verbeteren. Deze bekommernis had GROSS enkele jaren voordien al, in 1893, tentoongespreid in zijn wereldberoemde *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w.*¹¹ In dit boek – zonder dat er letterlijk sprake is van 'psychologie' – tipte hij, op grond van zijn langdurige praktijkervaring als officier van justitie, dan ook reeds enkele van de thema's aan die later in de *Criminalpsychologie* breeduit zouden worden bespeeld.¹²

8. Vgl. FIJNAUT, C., *De toelating van raadslieden tot het politiële verdachtenverhoor*, Antwerpen – Arnhem, Kluwer rechtswetenschappen – Gouda Quint, 1987, p. 108-132.

9. Ik heb hier gebruik gemaakt van: VON KRAFT-EBING, R., *Lehrbuch der gerichtlichen Psychopathologie*, Stuttgart, Ferdinand Enke, 1900 (dritte umgearbeitete Auflage).

10. GROSS, H., *Criminalpsychologie*, Graz, Leuschner & Lubensky's Universitätsbuchhandlung, 1898.

11. GROSS, H., *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w.*, Graz, Leuschner & Lubensky's Universitätsbuchhandlung, 1893.

12. Voor een kritische studie van het werk van H. GROSS raapplege men STANGL, W., 'Kriminologie als Apologie der Macht; über Traditionen der Kriminologie am Beispiel Österreichs', *Kriminologisches Journal*, 16^e jg. nr. 4, 1989, p. 287-300.

Deze studie die overduidelijk is gericht op het werk van de strafrechter, is opgebouwd uit 2 delen. Het eerste deel heeft betrekking op de psychische werkzaamheid van de rechter, het tweede deel op die van degene die (door hem) wordt verhoord. Wellicht lijken deze 2 onderwerpen op het eerste gezicht niets met elkaar van doen te hebben. Bij nauwgezette lezing van het boek blijkt echter hoezeer zij samenhangen. Hun onderlinge samenhang is eerstens gegeven met het feit dat H. GROSS ervan uitgaat dat 'Das Verbrechen freilich objectiv (existiert) (...), aber für uns existiert jedes Verbrechen doch nur so, wie wir es wahrnehmen, so wie es uns nach allen Mitteln, die uns die Strafprozessordnung gestattet, zur Kenntnis kommt. Alle diese Mittel beruhen aber auf sinnlicher Wahrnehmung, auf der Wahrnehmung durch den Richter und seine Hilfsorgane, durch Zeugen, Beschuldigte und Sachverständige'. Dit wil zeggen: rechter en verhoorde, beiden zijn op de een of andere manier onderworpen aan de regels die onze waarneming beheersen. Ten tweede komt die samenhang naar voren in het feit dat zowel waar het gaat om de analyse van de psychische werkzaamheid van de rechter als waar het gaat om die van de psychische werkzaamheid van de verhoorde de natuurwetenschappelijke methode model staat, zij het ook op een verschillende, maar complementaire manier: de rechter moet enerzijds zijn optreden en speciaal zijn verhoren op deze methode stoelen, en moet anderzijds in dat optreden, bij die verhoren, ten volle rekening houden met de inzichten die via deze methode zijn verworven aangaande de menselijke waarneming en alle innerlijke en uiterlijke factoren die haar, haar verwerking en haar overdracht beïnvloeden. Ook al weerspiegelt de opbouw van dit boek dus duidelijk de asymmetrische machtstructuur van het strafproces, dit betekent niet dat in het eerste deel alleen maar aan de hand van toentertijd zeer invloedrijke filosofische en methodologische geschriften wordt aangegeven hoe de methodische verwetenschappelijking van dit proces, en meer bepaald van de werkzaamheid van de strafrechter, dient te gebeuren. Want zowel in het eerste stuk van dit deel – waar het gaat om de verzameling van feitenmateriaal – als in zijn tweede stuk – dat handelt over de bewerking daarvan – wordt ook op grond van voorbeelden uit de beschikbare literatuur en uit de eigen praktijk gedemonstreerd wat die verwetenschappelijking zoal inhoudt. Uitvoerig gaat GROSS hier in op de deugden – o.m. geduld, betrouwbaarheid, discipline, nieuwsgierigheid – die een strafrechter moet bezitten. Ook de mensenkennis die voor zijn werk onontbeerlijk is, komt uitvoerig aan bod, b.v. kennis van de menselijke ondeugden, van het menselijk gemoed en van het menselijk uiterlijk. En veel aandacht schenkt GROSS ook aan het inzicht dat de strafrechter moet hebben in argumentatieleer, in logica enz. Niettemin is het opmerkelijk dat de analyse van al deze voorwaarden om van het strafproces een wetenschappelijke speurtocht naar waarheid en schuld te maken, overwegend prescriptief is. Hoe strafrechters de facto te werk gaan, welke factoren feitelijk hun vaststellingen en daaropvolgende beslissingen bepalen, blijft grotendeels buiten beeld. Slechts af en toe worden hier, in afkeurende dan wel goedkeurende zin natuurlijk, duidelijke toespelingen op gemaakt.

De analyse die in het tweede deel wordt gemaakt van de psychische werkzaamheid van degene die wordt verhoord is, zoals kan worden verwacht, daarentegen hoofdzakelijk descriptief van aard. Eerst wordt uitvoerig de eigentijdse, fysiologisch georiënteerde theorie omtrent de menselijke waarneming, op zichzelf en in verhouding tot de vorming van gedachten, de werking van het geheugen en het

functioneren van de spraak, uiteengezet. Vervolgens wordt als het ware de differentiële psychologie van de waarneming besproken: de bijzonderheden van de waarneming bij mannen, vrouwen, kinderen en bejaarden. En tenslotte komen alerhande andere factoren dan geslacht en leeftijd die de waarneming kunnen beïnvloeden, aan bod: gewoonte, vooringenomenheid, bijgeloof, zinsbegoocheling enz.

Het vorenstaande laat, denk ik, duidelijk zien dat de *Criminalpsychologie* van GROSS werkelijk een nieuwe vorm van criminele psychologie bevat. Het was zonder meer een zeer originele, grensverleggende studie. Dat zij alleen al hierom niet zonder gevolgen is gebleven, is dan ook niet verwonderlijk. Meer bepaald is dit werk duidelijk het uitgangspunt geworden van een heuse traditie in de Duitse criminele psychologie: de *Aussage-* en *Vernehmungpsychologie*. Hierop zullen we verderop dan ook speciaal ingaan.

Verwonderlijk is wel dat GROSS in dit baanbrekende boek helemaal geen aansluiting zoekt bij het werk van een even beroemde pionier: Cesare LOMBROSO. Blijkens de noten in *Criminalpsychologie* kende hij dit wel, maar hij kon er blijkbaar niet veel mee. In het bijzonder is het merkwaardig dat de beschouwingen van LOMBROSO (en van anderen) over de psychologische kentrekken van criminele mensen en hun delictueel gedrag, helemaal buiten GROSS' blikveld blijven. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat hij niet veel moest hebben van LOMBROSO's opvattingen.¹³ Maar die lijkt mij nogal vergezocht. Want, zoals uit de latere drukken van zijn *Handbuch für Untersuchungsrichter* kan worden afgeleid, blijft GROSS bij zijn definitie van criminele psychologie, ook wanneer anderen in het Duitse taalgebied de psychologie van de misdadiger en zijn daad heel duidelijk tot het domein van de criminele psychologie gaan rekenen. Er valt dus weinig anders over dan te concluderen dat GROSS aan een enge definitie van deze psychologie de voorkeur gaf en bleef geven.

De auteurs die een ruime definitie prefereerden, deden dit in de vaste overtuiging dat ook de psychologie van misdaad en misdadiger van grote praktische betekenis voor het strafrecht en de strafrechtspleging was. Hierna zal aan deze tak van de criminele psychologie dus ook de nodige aandacht worden geschonken. We zullen er zelfs mee beginnen om tenslotte te eindigen bij de psychologie van het strafrecht. Tussendoor komt dan de *Aussage-* en *Vernehmungpsychologie* aan bod. Zij kan immers worden gesitueerd in het snijvlak van de 2 andere psychologieën.

III.2. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOLOGIE VAN DE MISDADIGER EN DE MISDAAD: G. ASCHAFFENBURG, M. KAUFMANN EN E. WULFFEN

Criminele psychologie als toegepaste psychologie van de misdadiger en zijn/haar daad kreeg in Duitsland voor het eerst echt gestalte door het werk van de hoogleeraar geneeskunde G. ASCHAFFENBURG. Deze publiceerde in 1902 het overbeken-

13. STANGL, W., *Wege in eine gefängnislose Gesellschaft; über Verstaatlichung und Entstaatlichung der Strafrechtswissenschaft*, Wien, Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1988, p. 77-80.

de boek *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*.¹⁴ Zegt deze titel als zodanig nog niets over zijn interesse in de criminele psychologie, de ondertitel maakt die ten volle duidelijk: *Einleitung in die Kriminalpsychologie für Mediziner, Juristen und Soziologen; ein Beitrag zur Reform der Strafgesetzgebung*. Slaat men dit boek vervolgens open om te zien wat ASCHAFFENBURG onder criminele psychologie verstaat, dan moet worden geconstateerd dat die psychologie voor hem kennelijk samenvalt met de criminele antropologie zoals die in zijn tijd min of meer gangbaar was.¹⁵ Immers, de bespreking van de psychische kentrekken van misdadigers en hun crimineel gedrag vormt slechts een klein onderdeel van een uitgebreide verhandeling over sociale, economische en individuele oorzaken van misdaad.

Toch is deze interpretatie wat voorbarig. Niet alleen omdat de titel zelf van het boek reeds aangeeft dat het ASCHAFFENBURG om veel meer te doen was dan de criminele psychologie van de dader, maar ook omdat hij enkele jaren later, in 1904, in het 'credo' van het tijdschrift dat hij toen oprichtte, *Monatsschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform*, heeft gepreciseerd wat de onderhavige psychologie voor hem betekende.¹⁶ Ik citeer: 'Über die inneren Vorgänge, die zum Verbrechen führen, wissen wir noch herzlich wenig; es geht nicht an, unser Denken, d.h. das Fühlen und Vorstellen des intelligenten, gut erzogenen Menschen ohne weiteres auf die Verbrecher zu übertragen (...). Uns, die wir mit altruistischen und ethischen Vorstellungen erzogen sind, geht die Fähigkeit ab, die Gemütsroheit, das so häufige seltsame Gemisch grösster Gutmütigkeit und krassester Selbstsucht mancher Verbrecher in vollem Umfange nachzuempfinden. Jeder einzelne Rechtsbrecher, jedes einzelne Delikt, die ganze Welt, in der das Verbrechen wuchert, stellt uns vor neue schwierige Aufgaben'. Criminele psychologie kwam voor hem in de kern dus neer op de studie van de persoon van misdadigers.

Waarom de psychologie van dit wat mindere soort mensen (!) moest worden bestudeerd, kan zowel uit de ondertitel van ASCHAFFENBURGS boek als uit de titel van het tijdschrift worden afgeleid. Helemaal in de geest van de Moderne Richting vond hij dit nodig om 'die Anpassung der gesellschaftlichen Reaktion an die Individualität des Rechtsbrechers bis zur äussersten Möglichkeit' te optimaliseren. Hiervandaan ook dat het laatste hoofdstuk van zijn boek helemaal is gewijd aan de bestraffing van en hulpverlening aan (jeugdige) misdadigers. En passant wordt in dit verband trouwens aangedrongen op maatregelen om het grote gebrek aan psychologische kennis bij de rechterlijke macht ongedaan te maken: 'Wenn schon der Richter nur selten etwas von der Psychologie des Verbrechers kennt, noch seltener kennt er den Strafvollzug'. Was er dan al zoveel bruikbare kennis hieromtrent voorhanden? ASCHAFFENBURG zelf levert hier, dunkt mij, in zijn boek niet direct het bewijs voor. Helemaal in de lijn van LOMBROSO's opvattingen – zonder die overigens op alle punten te delen – debiteert hij, met veel voorbehoud, alleen een aantal beschouwingen over o.m. het verstandelijk vermo-

14. ASCHAFFENBURG, G., *Das Verbrechen und seine Bekämpfung; Einleitung in die Kriminalpsychologie für Mediziner, Juristen und Soziologen; ein Beitrag zur Reform der Strafgesetzgebung*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1923 (dritte verbesserte Auflage).

15. Vgl. ALETRINO, A., *Handleiding bij de studie der criminele antropologie*, Amsterdam, Tierie & Kruyt, 1902-1904, 2 dln.

16. ASCHAFFENBURG, G., 'Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform', *Monatsschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform*, 1^e jg., nr. 1, 1904-05, p. 1-7.

gen, het gevoels- en driftleven en de (lichaams)taal van misdadigers en over de geestesstoornissen die in hun kring veelvuldig voorkomen. Zo veelvuldig zelfs dat, volgens hem, de conclusie gewettigd is dat 'Verbrechertum und geistige Störung, zwei Pflanzen (sind), die aus demselben Boden ihre Nahrung saugen, aus dem Boden der körperlichen und geistigen Entartung'.

Een bredere definitie van wat criminele psychologie van de dader is, wordt gehanteerd door de arts M. KAUFMANN in zijn boek uit 1912, *Die Psychologie des Verbrechens*.¹⁷ Die psychologie omvat volgens deze definitie de studie van 'alle Umstände und Verhältnisse die zu einem Verbrechen geführt haben. Es sind die ganzen persönlichen Verhältnisse des Täters, dann andere wichtige Momente, wie Gelegenheit, soziale Verhältnisse usw., eingehend zu studieren'. In het verlengde van deze definitie behandelt KAUFMANN niet alleen de individuele en algemene oorzaken van misdaad en straffende reacties hierop, zoals ASCHAFFENBURG deed, maar gaat hij, anders dan deze, ook uitvoerig in op begrippen en methoden van de (criminele) psychologie en op de (differentiële) psychologie van verschillende typen misdadigers.

Deze 'toevoeging' doet, zeker qua opzet, helemaal denken aan het stramien van GROSS' *Criminalpsychologie*. Maar bij deze formele gelijkens blijft het dan ook wel. Inhoudelijk zijn de verschillen immers levensgroot. In het eerste gedeelte worden naast allerhande beschouwingen over methoden en technieken van (psychologisch) onderzoek tal van opmerkingen – soms zeer interessante trouwens! – gemaakt over de zeer gebrekkige kennis bij zowel rechters als officieren van justitie, politiemensen, psychiaters en gevangenisbewaarders, van de psychologie van misdadigers en misdaden. En KAUFMANN laat het hier niet bij vaststellingen van deze leemte, hij raakt ook de achtergronden en de gevolgen ervan aan. Overigens zonder dat hij hierdoor in de psychologie van al deze functionarissen zelf in de strafrechtspleging terechtkomt; daar komt hij net als GROSS, in het geval van de strafrechter, niet aan toe. Op grond van de redenering dat het mogelijk is om 'die unsozialen Elemente, die Parasiten der menschlichen Gesellschaft nach der Art ihrer Verbrechen' in psychologische typen in te delen omdat men uit hun beroepsbezigheden 'auf eine gewisse Lebensweise und damit auch auf eine gewisse Art zu denken und zu fühlen Rückschlüsse ziehen kann', komt KAUFMANN in het tweede deel tot een indeling van misdadigers in het slappe, het energieke en het onbestemde type. Conform zijn bredere opvatting van criminele psychologie bespreekt hij voorts uitvoerig de diverse categorieën misdadigers die zijns inziens tot een van deze 3 types behoren. Dit houdt in dat hij niet alleen hun psychische kenmerken, hun gevoelsleven en gedachtenwereld overloopt maar ook de individuele en algemene oorzaken bespreekt die doorspelen in de ontwikkeling en de manifestatie van hun gedrag. Tot het slappe type rekent hij o.a. landlopers, hoeren, alcoholici en gelegenheidsdieven, tot het energieke type: inbrekers, oplichters, souteneurs e.a.

De meest omvattende conceptie van de criminele psychologie als psychologie van de misdadiger is evenwel tentoongespreid door E. WULFFEN. Deze officier van justitie publiceerde nl. in 1908 een 2-delige *Psychologie des Verbrechers; ein Handbuch für Juristen, Ärzte, Pädagogen und Gebildete aller Stände*, waarin hij

17. KAUFMANN, M., *Die Psychologie des Verbrechens; eine Kritik*, Berlin, Julius Springer, 1912.

naast de psychologische kentrekken van misdadigers en misdaden en naast de individuele en algemene oorzaken van het concrete criminele gedrag, heel nadrukkelijk ook de normatieve, de sociaal-ethische, context van dit gedrag tot het domein van de criminele psychologie rekent: 'Gerade dann – und auch erst dann –, wenn wir den Verbrecher vom sittlichen Standpunkte eines künftigen Jahrhunderts sehen, werden wir sein wahrstes Wesen, sein Menschentum und sein Verbrechen erkennen'.¹⁸ Verder valt het op dat deze criminele psychologie volledig is ingebed in een algemeen wetenschappelijk raamwerk waarvan niet alleen de psychologie, de psychiatrie en de karakterologie deel uitmaken maar waartoe ook de (criminele) antropologie behoort. De strafrechtspleging zelf komt aan het slot van dit opus magnum ook wel ter sprake, maar vrijwel uitsluitend als bron van kennis omtrent de psychologie van de misdadiger; zijn medespelers blijven goeddeels buiten beschouwing.

Dit laatste is natuurlijk niet toevallig. Het spruit naar mijn mening voort uit het feit dat voor WULFFEN de harde kern van de criminele psychologie toch was gelegen in de 'subjektive Kriminalpsychologie (die, CF.) in das innerste Seelen- und Vorstellungsleben des Rechtsbrechers eindringt und mit den Mitteln der Individualpsychologie in der Lage ist, das Werden des Verbrechens in der menschlichen Psyche zu beobachten und die sogenannte verbrecherische Strebung zu analysieren'. In elk geval is zijn tweede grote algemene werk – waaruit voorgaand citaat overigens stamt – helemaal aan deze (tak van de) criminele psychologie gewijd, *Kriminalpsychologie; Psychologie des Täters* uit 1926.¹⁹ Het eerste deel van dit boek is grotendeels een herhaling van wat reeds in het hoofdwerk aan algemene psychologie en antropologie werd opgedist. Interessant wordt het pas in het tweede deel. Want hier wordt enerzijds zeer uitvoerig ingegaan op de psychologie van tal van typen, soorten, misdadigers: oplichters, rovers, brandstichters, moordenaars, landverraders, enz. Anderzijds wordt hierin de psychologie van de meest uiteenlopende aspecten van misdaad en strafrechtspleging belicht, maar altijd vanuit het gezichtspunt van de individuele dader. Naast de meest gekke worden hier de meest interessante dingen aan de orde gesteld. Zo b.v. de verleiding en de beleving van misdaden, de psychologie van middelen waarmee delicten worden gepleegd en het rechtsbewustzijn van misdadigers.

III.3. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOLOGIE VAN DE GETUIGENIS, DE BEKENTENIS EN HET VERHOOR: A. STÖHR, A. HELLWIG EN O. MÖNKEMÖLLER

Hiervoor werd reeds aangegeven dat GROSS' *Criminalpsychologie* het begin is geweest van een vrij rijke en invloedrijke Duitse traditie in de criminele psychologie: de *Aussage-* en *Vernehmungpsychologie*. Aan de opbloei hebben naast GROSS diverse andere mensen in het begin van deze eeuw een belangrijke bijdrage geleverd, niet in het laatst W. STERN en C.G. JUNG. Maar om te laten zien waartoe

18. WULFFEN, E., *Psychologie des Verbrechers; ein Handbuch für Juristen, Ärzte, Pädagogen und Gebildete aller Stände*, Berlin, P. Langenscheidt, 1913, 2 Bde (zweite Auflage).

19. WULFFEN, E., *Kriminalpsychologie; Psychologie des Täters*, Berlin, P. Langenscheidt, 1926.

hun inspanningen in latere jaren hebben geleid, is het meer aangewezen om hier boeken uit deze jaren te bespreken.

Het eerste belangrijke overzicht van wat inmiddels was gewrocht, werd in 1911 gepresenteerd door de geneeskundige A. STÖHR, *Psychologie der Aussage*, deel 9-10 in de serie *Das Recht; Sammlung von Abhandlungen für Juristen und Laien*.²⁰ Legt men dit boekje naast de studie van GROSS, dan ziet men zo dat er toen al bij al nog niet zoveel meer was bereikt. De meeste thema's worden op eenzelfde niveau behandeld: de psychische, fysieke en intellectuele voorwaarden die moeten zijn vervuld om überhaupt een getuigenis te kunnen afleggen; de persoonlijke en andere factoren die het afleggen van een getuigenis beïnvloeden; en, heel kort, kwesties als suggestie die een negatieve dan wel positieve rol spelen in het strafrechtelijk verhoor. Nieuw is eigenlijk alleen de uiteenzetting omtrent de zgn. *Tatbestandsdiagnostik*. Hiermee wordt bedoeld op de proefnemingen die in het bijzonder door W. STERN en C.G. JUNG zijn gedaan om de psychische en fysiologische reacties – als vormden zij een onbewuste, niet-verbale getuigenis – van mensen te meten op prikkels, bij voorkeur woorden, die geassocieerd kunnen worden met elementen of aspecten van een gepleegd strafbaar feit.

Veel belangrijker, want niet alleen omvangrijker maar ook vernieuwender, was de grote studie die de magistraat A. HELLWIG in 1927 publiceerde: *Psychologie und Vernehmungstechnik bei Tatbestandsermittlungen; eine Einführung in die forensische Psychologie für Polizeibeamte, Richter, Staatsanwälte, Sachverständige und Laienrichter*.²¹ Het uitgangspunt van dit boek lijkt veel op dat van de *Criminalpsychologie* van GROSS, nl. dat 'das Urteil des Gerichts ein psychischer Akt ist, das Endergebnis einer Reihe anderer psychischer Akte, die der Angeklagte, die Zeugen und Sachverständigen, die Polizeibeamten, der Ermittlungsrichter und der beauftragte Richter, der Staatsanwalt und der Verteidiger, der Eröffnungsrichter und der erkennende Richter selber vorher vorgenommen haben'. De uitspraak van de rechter is m.a.w. opgebouwd uit een uiterst gecompliceerde keten van waarnemingen, beoordelingen en uitspraken aangaande feitelijkheden. En 'die Kunst des Richters besteht darin, dass er seine tatsächlichen Feststellungen in so sachgemässer Weise trifft, dass eine möglichst hohe Gewähr dafür besteht, dass das Bild, das er sich von dem Sachverhalt macht, der Wirklichkeit entspricht'. Dat de meeste rechters deze kunst niet of toch niet goed meester zijn, is voor HELLWIG overigens een gegeven.

Het ligt volkomen in de lijn van dit uitgangspunt dat HELLWIG, anders dan GROSS, niet alleen ingaat op de psychologie van het rechterlijk verhoor, maar ook op die van het verhoor door politiemensen, deskundigen e.a. Een ander belangrijk onderscheid is dat HELLWIG in zijn boek systematisch de techniek van het verhoren – in het algemeen, en van verdachten en getuigen in het bijzonder – uiteenzet. En het derde belangrijke verschil is dat hij niet een algemene psychologie van de verhoorde ontwikkelt maar de psychologie van de verdachte duidelijk

20. STÖHR, A., *Psychologie der Aussage*, Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1911.

21. HELLWIG, A., *Psychologie und Vernehmungstechnik bei Tatbestandsermittlungen; eine Einführung in die forensische Psychologie für Polizeibeamte, Richter, Staatsanwälte, Sachverständige und Laienrichter*, Berlin, P. Langenscheidt, 1927. Van dit boek verscheen in 1943 nog een tweede, herziene uitgave in Berlijn bij de uitgeverij A. Sudau.

onderscheidt van de psychologie van de getuige. En het zijn alleen al deze drie eerder formele punten die maken dat HELLWIGS studie vernieuwend kan worden genoemd. Ofschoon hierbij niet uit het oog moet worden verloren dat de vernieuwing die zij op deze wijze bracht, vooral in het praktische vlak ligt, terwijl die van GROSS' studie meer in het theoretische vlak is gelegen.

Het is natuurlijk onmogelijk om al die psychologieën en technieken die HELLWIG bespreekt, hier te belichten. In vergelijking met wat GROSS, STÖHR en KAUFMANN al schreven lijkt, meer inhoudelijk gezien, het belangrijkste onderdeel van zijn werk mij evenwel dat over de verhoortechnieken te zijn. En dit in tweeërlei opzicht. Aan de ene kant omdat niet eerder zo helder en grondig de psychologische condities voor en de psychologische oriëntaties in het verhoren werden uiteengezet. Aan de andere kant omdat zoveel inzicht wordt tentoongespreid in de psychologische werking, bijwerking en tegenwerking van allerhande verhoorpraktijken, -technieken en -trucs. De conclusie van HELLWIG in het besluit 'dass es sich bei den Ergebnissen der forensischen Psychologie keinesweges nur um theoretisch interessante Kenntnisse handelt, sondern dass sie vielmehr von allergrösster Bedeutung für die Praxis der Zivilrechtspflege und insbesondere auch der Strafrechtspflege sind', was dan ook zeker op haar plaats.

De laatste auteur die hier ter sprake moet worden gebracht is O. MÖNKEMÖLLER, die in 1930 wel het meest omvattende werk over getuigen en verhoren uit de hier besproken periode publiceerde: *Psychologie und Psychopathologie der Aussage*.²² Het bijzondere van dit boek zit hem evenwel niet zozeer in het feit dat het getuigt van een welhaast ongebreidelde kennis van de toenmalige Duitstalige, Franstalige en Engelstalige literatuur en van een zeer rijkgeschakeerde ervaring. Zijn betekenis is enerzijds vooral gelegen in de verregaande, zij het wat warrige, verfijning van 'de' normale en geestesgestoorde volwassen getuige in tal van soorten en varianten: de eerzuchtige getuige, de praatzieke getuige, de stotterende getuige, de manisch-depressieve getuige, enz. Anderzijds bevat dit boek een indrukwekkende opsomming van feiten en omstandigheden die het afleggen van een gerichte en juiste getuigenverklaring bemoeilijken of verhinderen, zoals b.v. de complexiteit en de snelheid van de beleefde gebeurtenissen, de invloed van de media en culturele taboes. Daarenboven behelst deze synthetische studie een uitgebreid chapter over de getuigenissen van kinderen dat min of meer volgens hetzelfde schema is opgezet als de hoofdstukken over de getuigenverklaring van volwassenen. Enerzijds worden dus allerlei types jeugdige getuigen 'opgeroepen', anderzijds worden talrijke feiten en omstandigheden opgedist die een positieve en/of negatieve rol kunnen spelen in het verhoor van jongere kinderen. En tussendoor wordt dan ook nog eens ingegaan op de problematiek van het verhoor door rechters, politiemensen, advocaten e.a. en op de mogelijkheden, b.v. confrontatie en hypnose, om de kwaliteit van hun verhoorpraktijk te verbeteren.

Wanneer men deze uitputtende studie legt naast het originele werk van GROSS, is het zonder meer verbluffend om te zien hoeveel praktisch inzicht en toepasselijke kennis op 30 jaar tijd werd verworven over het afleggen van getuigenissen en het afnemen van verhoren. In dit opzicht heeft GROSS' oproep om de

22. MÖNKEMÖLLER, O., *Psychologie und Psychopathologie der Aussage*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1930.

strafrechtspleging te verwetenschappelijken dan ook zeker een vruchtbaar gehoor gevonden. In hoeverre de strafrechtspleging door de snelle evolutie van de onderhavige vorm van criminele psychologie ook metterdaad, feitelijk, meer op empirisch-wetenschappelijke leest is gaan functioneren, is echter de vraag. Onderzoek hiernaar werd zoals eerder al is aangegeven, niet verricht. Maar de losse opmerkingen die in de hiervoor behandelde studies over de praktijk van het verhoor worden gemaakt, stemmen niet hoopvol.

III.4. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOLOGIE VAN HET STRAFRECHT EN DE STRAFRECHTSPLEGING

In het licht van de zoëven gemaakte opmerkingen is de vaststelling dat de psychologische studie van het strafrecht en de strafrechtspleging de minst ontwikkelde tak van de reformistische criminele psychologie in het onderhavige tijdvak is gebleven, niet zo opmerkelijk. Wellicht is het zelfs beter om te stellen dat deze tak eigenlijk niet eens tot ontwikkeling is gekomen. Want het is gebleven bij aanzetten door slechts enkele, vrij onbekende auteurs.

De eerste die hier kan worden genoemd is J. FRIEDRICH, auteur van *Die Bedeutung der Psychologie für die Bekämpfung der Verbrechen; zugleich eine Kritik neuerer Straf-, Strafprozess- und Jugendgerichtsentwürfe und der herrschenden strafrechtlichen Schuldlehre* uit 1915.²³ Zoals uit de titels van dit boekje, een verzameling van op schrift gestelde lezingen, al naar voren komt bespreekt FRIEDRICH hierin de bijdragen die de criminele psychologie, in de 2 hiervoor besproken betekenissen, kan hebben voor de bestrijding van misdaad, de verruiming van het arsenaal aan straffen en maatregelen, en de organisatie van de strafrechtspleging. Veel nieuws brengt hij hierbij niet te berde, zij het dat af en toe zeer dubieuze standpunten worden ingenomen, b.v. inzake de sterilisatie als middel tot voorkomen van misdaad. Interessant zijn echter met name zijn beschouwingen over de implicaties van de psychologie voor de bepaling van wat abstracte begrippen als vrijheid, verantwoordelijkheid, schuld en wederrechtelijkheid concreet in de strafrechtspleging betekenen. Niet dat zij uitmonden in een theorie of iets dergelijks omtrent hun concrete betekenis in dit verband. Wel belangrijk is de gevolgtrekking waartoe zij leiden, nl. dat een eerlijk en doeltreffend strafproces van geval tot geval een psychologische analyse van de feitelijke betekenis van deze dogmatische sleutelbegrippen vergt. Hoe zulk een analyse eruit zou moeten zien en hoe zij keer op keer zou kunnen worden verricht, laat FRIEDRICH evenwel in het vage.

De andere auteur die op deze plaats vermelding verdient, is K. HAFF, die in 1924 onder de titel *Rechtspsychologie* een geschriftje publiceerde over: *Forschungen zur Individual- und Massenpsychologie des Rechts und zur modernen Rechtsfindung*, zoals in de ondertitel staat.²⁴ In aansluiting op de beschouwingen van

23. FRIEDRICH, J., *Die Bedeutung der Psychologie für die Bekämpfung der Verbrechen; zugleich eine Kritik neuerer Straf-, Strafprozess- und Jugendgerichtsentwürfe und der herrschenden strafrechtlichen Schuldlehre*, Hannover, Helwingsche Verlagsbuchhandlung, 1915.

24. HAFF, K., *Rechtspsychologie; Forschungen zur Individual- und Massenpsychologie des Rechts und zur modernen Rechtsfindung*, Berlin-Wien, Urban & Schwarzenberg, 1924.

FRIEDRICH zijn ook die van HAFF over vrijheid en schuld in het burgerlijk recht en het strafrecht zeker interessant. Belangrijker echter is naar mijn mening zijn uiteenzetting over de verhouding tussen de logica van rechtssystemen, het rechtsgevoelen van mensen en de rechtsintuïtie van rechters, en hierbinnen weer m.n. zijn pleidooi om de rechtsvinding, ook die in het strafrecht, meer op psychologisch onderzoek te baseren en, omgekeerd, meer psychologisch onderzoek aangaande de (straf-)rechtstoepassing te doen. Dit niet alleen met het oog op een minder subjectieve maar ook met het oog op een meer objectieve rechtspleging, d.w.z. een rechtspleging die zich beter en sneller aanpast aan de sterk wisselende en veranderende behoeften van de maatschappij. Het meest origineel is HAFFS verhandeling evenwel waar zij op grond van vooral de Franse en Freudiaanse massapsychologie gaat over de staat als massapsychologisch verschijnsel met alle implicaties voor haar eigen organisatie en werking vandien. In het bijzonder de bijkomende ideeën over de betrekkelijkheid van allerlei juridische staatsconcepties en van de staat als orgaan, als apparaat, zijn zeer de moeite waard. Het is dan ook jammer dat zij niet specifiek in de richting van de strafrechtspleging worden uitgewerkt. Want als een onderdeel van een rechtssysteem statelijk is dan toch wel de strafrechtspleging.

IV. Criminele psychologie in abolitionistisch perspectief

Wat men evenwel niet aantreft in de reformistisch georiënteerde criminele psychologie dat kan men enigermate vinden in de criminele psychologie van de abolitionistische strekking: de criminele psycho-analyse. Enigermate zeg ik omdat deze 'alternatieve' criminele psychologie eigenlijk niet tot bloei is gekomen, voor de Tweede Wereldoorlog niet, maar daarna ook niet. We moeten het hier dan ook hebben van een paar, maar wel een paar opmerkelijke boeken. Omdat hun inhoud zich wonderwel leent voor een indeling als hiervoor reeds werd gebezigd, zullen zij hierna op dezelfde manier worden besproken.

IV.1. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOANALYSE VAN DE MISDADIGER EN DE MISDAAD: A. AICHHORN, F. ALEXANDER EN H. STAUB

Het is een feit dat S. FREUD zelf zich op gezette tijden en plaatsen uitdrukkelijk heeft uitgelaten over de problematiek van schuld, misdaad en straf. Zo schrijft hij b.v. in zijn belangrijke essay *Das Unbehagen in der Kultur*: 'Die Spannung zwischen dem gestrengen Über-Ich und dem ihm unterworfenen Ich heissen wir Schuldbewusstsein; sie äussert sich als Strafbedürfnis'.²⁵ Maar het zijn niettemin vooral zijn leerlingen geweest die deze problematiek hebben uitgewerkt.

Tot de voornaamsten onder hen moet op de eerste plaats de Oostenrijkse pedagoog A. AICHHORN worden gerekend. Het boek dat hij in 1925 publiceerde over zijn ervaringen als directeur van een heropvoedingstehuis in Wenen, maakte

25. FREUD, S., *Abriss der Psychoanalyse; das Unbehagen in der Kultur*, Frankfurt am Main, Fischer Bücherei, 1971, p. 111.

in elk geval over de gehele wereld een enorme indruk. In dit boek, *Verwaarloste Jugend*, wordt de stelling verdedigd dat de manifeste verwaarlozing van kinderen zoals die in onmaatschappelijk resp. crimineel gedrag tot uitdrukking komt, teruggaat op latente verwaarlozing, en dat deze laatste verwaarlozing verschillende hoofdoorzaken kan hebben.²⁶ Ten eerste kan zij het gevolg zijn van een gestoord liefdesleven in de eerste kinderjaren, doordat de behoefte aan liefde van het kind dan onvoldoende bevredigd of juist oververzadigd is; in dit geval is er sprake van een innerlijk conflict bij de verwaarloosde tussen zijn Ik en zijn Ik-ideaal, het Über-Ich, dat, zoals FREUD reeds zei, een schuldgevoelen en behoefte aan straf oproept die door het vertoon van onmaatschappelijk resp. crimineel gedrag kan worden bevredigd. Ten tweede kan die latente verwaarlozing het gevolg zijn van het feit dat het kind opgroeit in een onmaatschappelijke, criminele omgeving; in dit geval is er sprake van een uiterlijk conflict bij de verwaarloosde, en wel tussen het Über-Ich dat hem/haar drijft tot onmaatschappelijk resp. crimineel gedrag en de gemeenschap die dit gedrag juist afkeurt en afwijst.

Het spreekt welhaast voor zichzelf dat deze visie op het ontstaan en de aard van crimineel gedrag nogal wat kritiek impliceert op bepaalde tendensen in de toenmalige criminele psychologie. Zo neemt AICHHORN b.v. heel uitdrukkelijk afstand van theorieën die zinspelen op de aanleg van mensen voor het criminele. Ook zonder zulk een aanleg te postuleren, zegt AICHHORN b.v., kan het bestaan van misdadige families worden verklaard: de overdracht van Ik-idealen van vader op zoon maakt hun bestaan heel begrijpelijk. Maar het ligt ook nogal voor de hand dat AICHHORN'S visie een meer radicale kritiek op de strafrechtspleging inhield dan de crimineel-psychologische visie van anderen. Niet dat AICHHORN elke vorm van straffen uit den boze achtte. Vanuit een oogpunt van bescherming van de maatschappij vond hij straf voor verwaarloosden met een uiterlijk conflict helemaal niet verwerpelijk: de dreiging van straf zou de onderdrukking van impulsen tot het plegen van criminaliteit in de hand kunnen werken. Maar voor verwaarloosde kinderen met een innerlijk conflict was straffen volgens hem juist totaal averechts: dat beantwoordde nu juist aan de door hen gevoelde behoefte. Deze kinderen zouden eerder op een niet-repressieve, liefdevolle manier moeten worden bejegend.

De opvattingen van AICHHORN werden enkele jaren later gesystematiseerd en verfijnd door de Duitse psychiater F. ALEXANDER en de Duitse jurist H. STAUB in hun boek: *Der Verbrecher* (1929), dat vooral in de latere, vermeerderde Amerikaanse editie, zeer bekend is geworden: *The criminal, the judge and the public*.²⁷ Veel stelliger dan AICHHORN stellen zij, om te beginnen, dat de psychoanalyse eigenlijk de eerste en enige tak van de criminele psychologie is die in concrete gevallen inzicht vermag te geven in de motieven van mensen om misdaden te plegen. Verder maken zij, net als AICHHORN, ook wel een principieel onderscheid tussen 'neurotische' en 'normale' misdadigers, maar onderscheiden zij hierbinnen toch belangrijke subcategorieën. Waar het gaat om 'neurotische' criminelen b.v.

26. Hier is gebruik gemaakt van de vertaling van dit boek door ZURING, J., AICHHORN, A., *Verwaarloosde jeugd*, Utrecht, Erven J. Bijleveld, 1967 (derde druk).

27. ALEXANDER, F. and STAUB, H., *The criminal, the judge and the public; a psychological analysis*, New York, Collier Books, 1962.

maken zij verschil tussen degenen wier Ego door toedoen van toxische of organische invloeden aanzienlijk is beschadigd (alcoholici b.v.), en degenen bij wie het Ego het conflict met het Super-Ego als het ware heeft verloren en zo zijn greep op het Es of Id, dat een enorm reservoir van anti-sociale resp. criminele krachten vormt, is kwijtgeraakt (mania's en perversies). En tenslotte erkennen zij ook het bestaan van misdaad waar noch innerlijke noch uiterlijke psychische dan wel psycho-sociale conflicten aan ten grondslag liggen, maar die gewoon het gevolg is van eerder toevallige maar extreme sociale omstandigheden die het Ego als het ware overmannen of overschaduwden.

ALEXANDER en STAUB gaan ook veel verder dan AICHHORN in hun kritiek op het strafrecht en de strafrechtspleging. Zij stellen niet alleen principieel de zin van begrippen als verantwoordelijkheid en vrijheid ter discussie en daarmee de zin van functies als die van de rechter. Ook karakteriseren zij de strafrechtspleging als een instituut dat enerzijds vooral voorziet in de bevrediging van onbewuste behoeften aan straf, en anderzijds in de kanalisering van allerlei vormen van bewuste agressie. Deze karakterisering verklaart althans in hun ogen waarom de strafrechtspleging en met name het gevangeniswezen in stand worden gehouden terwijl ze toch in het algemeen helemaal geen adequaat antwoord vormen op de misdaad die werd gepleegd. Integendeel! Het gevangeniswezen zou volgens hen grotendeels moeten worden omgebouwd tot een netwerk van psychiatrische instellingen.

IV.2. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOANALYSE VAN DE GETUIGENIS, DE BEKENTENIS EN HET VERHOOR: TH. REIK

De 'afgeleide' kritische visie op de strafrechtspleging van ALEXANDER en STAUB was in belangrijke mate gebaseerd op de ideeën die Th. REIK eerst in zijn boek *Geständniszwang und Strafbedürfnis* uit 1925 en later rond 1930, in zijn opeenvolgende *Psychoanalytische Studien*, hieromtrent reeds had geventileerd. Hij het dat REIK verder ging dan zijn 'volgelingen' en uiteindelijk pleitte voor de volledige afschaffing van straf, welke dan ook. Hij verweet hen zelfs dat zij ten onrechte op de stoel van de rechter wilden gaan zitten, omdat de psychoanalyse volgens hem helemaal niet geschikt is om vragen omtrent de materiële waarheid van een gebeurtenis en de schuld van een verdachte op te helderen. En dat REIK bepaald niet mals was voor mensen als GROSS, WULFFEN en HELLWIG mag in het licht hiervan geen wonder heten. Hen verweet hij een totaal gebrek aan inzicht in verschijnselen als het zelfverraad en de bekentenis van verdachten, het deponeren van uitwerpselen op de plaats van het delict en de terugkeer van moordenaars naar de plek des onheils.²⁸

De gedachten die REIK evenwel wereldfaam hebben bezorgd, heeft hij ontvouwd in zijn boek over de behoefte aan straf en de dwang om te bekennen. Hun uitgangspunt werd hierdoor al aangeduid: veel mensen hebben te kampen met schuldgevoelens en zij kunnen de onlust die deze teweegbrengen maar verminderen.

28. Al deze prikkelende beschouwingen heeft Th. REIK voornamelijk ten beste gegeven in zijn *Psychoanalytische Studien*. Ik heb de heruitgave hiervan geraadpleegd die is verschenen onder de titel: *Der unbekannte Mörder; psychoanalytischen Studien*, Hamburg, Hoffman und Campe Verlag, 1978.

ren door daadwerkelijk te boeten, d.w.z. door de misdaad die zij onder impuls van hun gevoelens hebben gepleegd, te bekennen en zo bestraffing over zich af te roepen. REIK werkt dit punt echter verder uit. Meer bepaald poneert hij dat verdachten, misdadigers, slechts via de bekentenis zicht krijgen op de motieven van hun daden, op de betekenis die deze voor hen hebben. En verder, dat verdachten door te bekennen als het ware ten overstaan van de samenleving afstand nemen van hun daden en terzelfdertijd aan de samenleving hun verlangen kenbaar maken om er weer deel van uit te maken. Omgekeerd vergemakkelijkt de bekentenis niet alleen de bedeling van strafrecht en stemt zij rechters enz. mild, maar confronteert zij de samenleving ook met het aandeel dat zijzelf in de totstandkoming van de misdaden heeft gehad, b.v. door het laten voortbestaan van armoede. Bovendien komt de bekentenis volgens REIK tegemoet aan de onbewuste strafbehoefte van de samenleving en maakt zij even de identificatie van de samenleving met de misdadiger mogelijk. En ook zodoende wordt verzoening tussen beide mogelijk.

REIK verbond, zoals gezegd, aan deze ideeën over de bekentenis nogal vernietigende opvattingen over de strafrechtspleging. Het zal echter duidelijk zijn dat deze 'verbintenis' niet noodzakelijk is. Tot op zekere hoogte zouden uit al die positieve functies van de bekentenis immers evengoed constructieve opvattingen over de strafrechtspleging kunnen worden afgeleid. REIK heeft dit, geloof ik, ook wel beseft. Want wie m.n. zijn *Psychoanalytische Studien* goed leest, zal merken dat hij eigenlijk zeer ambivalent t.o.v. de strafrechtspleging staat. Net als ALEXANDER en STAUB trouwens.

IV.3. CRIMINELE PSYCHOLOGIE ALS PSYCHOANALYSE VAN HET STRAFRECHT EN DE STRAFRECHTSPLEGING: P. REIWALD

Veel van hetgeen hiervoor te berde is gebracht staat ook in het boek dat P. REIWALD in 1948 publiceerde maar dat dus nog helemaal thuishoort in de psychoanalytisch georiënteerde crimineel-psychologische literatuur van de jaren '20: *Die Gesellschaft und ihre Verbrecher*.²⁹ Anders dan de anderen zet REIWALD zijn studie echter niet in met een analyse van de misdadiger en/of het misdadige gedrag maar met een studie van de straffende maatschappij. Hij begint zijn onderzoek m.a.w. op het punt waar de anderen het hunne afronden. De reden hiervan is duidelijk: zoals de misdadiger zonder een samenleving ondenkbaar is, zo kan een samenleving niet zonder de misdadiger: 'den sie braucht zur Abreaktion eigener unbewustzter Affekte'. Een volwaardige psychologie van het strafrecht omvat in zijn ogen ook 'die Psychologie des Asozialen wie all derer, die es mit ihm zu tun haben. Das sind aber nicht nur die Richter, Staatsanwälte und Verteidiger, die Gefängnis- und Polizeibeamten, die Fürsorger, das ist im eigentlichen Sinn die Gesellschaft selbst'. Waarom zo'n psychologie nog niet echt bestaat wijt REIWALD o.m. aan het verzet van de juristen. En waarom verzetten zij zich tegen haar ontwikkeling? Omdat de psychoanalyse hen zou informeren 'über die Gleichartigkeit ihrer Regungen mit denen der Asozialen', terwijl ze juist uit angst voor de identificatie 'von dieser Gleichheit der Triebgrundlage von Sozial und Asozial, (...) von dem wirklichen Verbrecher keine Kenntnis nehmen (wollen)

29. REIWALD, P., *Die Gesellschaft und ihre Verbrecher*, Zürich, Pan-Verlag, 1948.

und sich vor ihm (zurückziehen) in die künstliche, abstrakte Welt der Paragraphen'.

In het verlengde van dit uitgangspunt laat REIWALD aan de hand van o.m. de symbolische functie van de rechter en de uiterlijke kentekenen van recht als het ceremonieel eerstens zien hoe op de misdadiger, als was hij een erfgenaam van de duivel uit de Middeleeuwen, in de strafrechtspleging een taboe rust: op hem projecteren wij onze onbewuste angsten, hem hebben we nodig om onze eigen psychische nood te lenigen. Dit komt volgens hem treffend tot uitdrukking in de detectives, de politieromans, maar weerspiegelt zich ook in de werkelijke opsporing, en heel in het bijzonder in de persoon en het werk van H. GROSS; die getuigen helemaal van de dwangneurose die achter die projectie schuilgaat. Wie zou denken dat REIWALD vervolgens in het spoor van zijn voorgangers een pleidooi afsteekt over de wenselijkheid en de mogelijkheid om het strafrecht uit te bannen, vergist zich. REIWALD schrijft dan daarentegen een aantal beschouwingen over de werkelijke omvang en aard van het misdaadprobleem, waaronder en passant enkele zeer interessante opmerkingen over witte-boorden-misdaad: haar verwaarlozing, ja, miskennis is zeker een bewijs voor de macht van de hogere klassen om hun misdaad buiten het strafrecht te houden, maar is ook een bewijs temeer voor de totaal valse voorstelling die in de samenleving van de misdadiger leeft. Maar tenslotte komt REIWALD natuurlijk wel weer op de afschaffing van het strafrecht terug. Die lijkt hem op rationele gronden verregaand wenselijk maar op irrationele gronden zo goed als onmogelijk: 'Das Strafrecht hat sich entwickelt als berechtigte, formgebundene, zum Teil sublimierte Aggression, gegen die unberechtigte, formlose, primitive des Asozialen (...). Vor allem aber gelingt es auf diesem Wege, den Frieden innerhalb der Gesellschaft zu sichern. Ein Teil der Aggression wird nach auszen gelenkt und der Zusammenhalt der Mitglieder durch die gemeinse Abfuhr heftiger Affekte auszerordentlich verstärkt. Das gilt sowohl von der Identifizierung der Massenmitglieder untereinander, die sich durch den gemeinsamen Gegensatz zu den Asozialen verbunden und erhoben fühlen und von der kollektiven Projektion, durch sie in einem gemeinsamen Affekt die eigene Aggression der Minorität des Asozialen zuschieben, um sie in Ihnen zu bekämpfen'. Toch zag REIWALD lichtpuntjes voor de toekomst. In het bijzonder de evolutie van het jeugdstrafrecht stemde hem een weinig hoopvol.

Overigens moet worden opgemerkt dat REIWALD niet alleen opkwam voor afschaffing van het strafrecht vanuit zijn dysfunctionaliteit naar de misdadiger toe. Hij zag hier ook een vorm van democratisering in: 'Das autoritäre Strafrecht (...) zwingt und gewöhnt die Menschen, ihre Mitmenschen ohne und gegen ihren Willen zu verwalten. Es macht Ihnen die Vorstellung, dasz das so sein musz, zur Selbstverständlichkeit'.

V. Besluit

Het vorenstaande overzicht van de Duitse criminele psychologie vóór W.O.II doet zeker geen recht aan alle auteurs die tot haar opbloei hebben bijgedragen. En ook de auteurs die wel besproken zijn, worden er zeker in tekort gedaan. Wel vlij ik me met de gedachte dat die psychologie met dit overzicht uit de vergetelheid is gehaald en dat allerlei valse ideeën omtrent haar hiermee zijn rechtgezet.

Maar er valt dus nog veel te doen. In het bijzonder kan worden gedacht aan de vraag waarom nu juist in het Duitse taalgebied deze psychologie zo van de grond is gekomen: wat dit b.v. te maken heeft met de evolutie van de Moderne Richting in dit gebied? Ook liggen er nog allerlei vragen over de verhouding tussen deze psychologie en de criminele sociologie; is er in Duitsland een debat geweest dat gelijkenis vertoonde met dat tussen E. DURKHEIM en G. TARDE in Frankrijk!³⁰ En niet te vergeten, m.n. niet vanwege de twijfelachtige evolutie van de Duitse criminologie na 1933, vragen inzake de relatie tussen deze criminele psychologie en de zgn. criminele biologie.³¹

Het belang van nadere studie is overigens niet enkel in het historisch vlak gelegen. Ook naar deze tijd toe kan zij heel waardevol zijn. Zo hoop ik dat vorenstaande uiteenzetting heeft laten zien dat het zeer wel mogelijk is een toegepaste psychologie voor juristen te ontwikkelen, maar dat het toch een enge en kortzichtige invulling van rechtspsychologie zou zijn om het hierbij te laten. De psychologie van juristen is in de eerste plaats wetenschappelijk van belang maar zij kan echter op wat langere termijn ook grote praktische implicaties hebben. Verder meen ik dat wat in de jaren '20 allemaal is geschreven over de psychologie van het verhoor en de verklaring, nog dagelijks zijn nut zou kunnen bewijzen, en niet alleen in politiebureaus en rechtbanken. In elk geval zou het de moeite waard kunnen zijn om eens precies te vergelijken wat de toenmalige Duitse psychologie op deze punten heeft opgeleverd en wat er heden ten dage in de Engelse literatuur zoal over te berde wordt gebracht.

30. SAUER, W., *Kriminalsoziologie; zugleich eine systematische Einführung in die Weiterentwicklung und in die Hilfswissenschaften des Strafrechts*, Berlin-Leipzig, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, 1933.

31. Vgl. EXNER, F., *Kriminalbiologie in ihren Grundzügen*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1939 en LENZ, A., *Grundriss der Kriminalbiologie; Werden und Wesen der Persönlichkeit des Täters nach Untersuchungen an Sträflingen*, Wien, Julius Springer, 1927.